

LIETUVOS INTERESŲ GYNIMAS KLAIPĖDOS KRAŠTE 1939–1940 METAIS

Arūnas Bubnys

ABSTRACT

On the basis of archival documents, the interwar Lithuanian press, and historical literature, the article analyzes the policy of Lithuania's Government in Klaipėda Region occupied by Nazi Germany in 1939. The author argues that Lithuanian authorities were not merely passive spectators of the events; they actively responded to the Nazi policy in Klaipėda Region, tried to defend the national and private economic interests and the rights of their citizens, made an effort to stop Lithuanians' deportation from the region, as well as mediated in releasing Lithuanians from the places of imprisonment and recreated the abolished educational and cultural institutions. The efforts of Lithuanian authorities to change the situation in Klaipėda Region to its advantage were thwarted by the Soviet occupation in June, 1940.

KEY WORDS: Klaipėda, Lithuanian Ministry of Foreign Affairs, Lithuanian Embassy in Germany, Lithuanian Consulate in Klaipėda, Kazys Škirpa, German Ministry of Foreign Affairs.

ANOTACIJA

Remiantis archyviniais dokumentais, Lietuvos spauda tarpukariu ir istorine literatūra, straipsnyje nagrinėjama Lietuvos vyriausybės politika nacistinės Vokietijos okupuotame Klaipėdos krašte 1939–1940 m. Straipsnyje siekiama parodyti, jog Lietuvos valdžia nebuvo vien tik bejėgė įvykių stebėtoja, bet aktyviai reagavo į nacių politiką Klaipėdos krašte, bandė apginti valstybės ir privačių asmenų ekonominius-turtinius interesus bei savo piliečių teises, išlaisvinti nacių suimtus lietuvius, atkurti nacių likviduotas lietuviškas švietimo ir kultūros įstaigas. Lietuvos valdžios pastangas keisti situaciją Klaipėdos krašte saulankia linkme nutraukė 1940 m. birželio 15 d. sovietinė Lietuvos okupacija.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Klaipėda, Lietuvos užsienio reikalų ministerija, Lietuvos pasiuntinybė Vokietijoje, Lietuvos konsulas Klaipėdoje, Kazys Škirpa, Vokietijos užsienio reikalų ministerija.

*Dr. Arūnas Bubnys, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro
Genocido ir rezistencijos departamento direktorius
Gedimino pr. 40/1, LT-01110 Vilnius
El. paštas: arunasb@genocid.lt*

Įvadas

Trumpas Klaipėdos krašto istorijos laikotarpis nuo 1939 m. kovo 23 d. iki 1940 m. birželio 15 d. sulaukė nepakankamo Lietuvos ir Vokietijos istorikų dėmesio. Vokietijai 1939 m. okupavus Klaipėdos kraštą, jis tarsi išnyksta iš Lietuvos istorijos ir vėl sugrįžta iš nebūties 1945 metais. Iš dalies šį fenomeną galima būtų paaiškinti vėlesnių lemtingų Lietuvai įvykių gausa: 1940 m. vasarą Lietuvą okupuoja ir aneksuuoja Sovietų Sąjunga, 1941 m. nacių ir sovietų karas ir jį lydinti vokiečių okupacija. Šie visai Lietuvai tragiški įvykiai tarsi užgožė Klaipėdos krašto praradimo faktą ir jo pasekmes. Kai kam gali susidaryti įspūdis, kad po 1939 m. anšliuso Lietuvos valdžia nesidomėjo Klaipėdos krašto reikalais, bejėgiškai susitaikė su nacių valdžios politika, nebandė ginti savo ekonominių ir turtinių interesų bei savo piliečių teisių. Išlikusių archyvinių dokumentų, spaudos ir istorinės literatūros analizė liudija priešingus dalykus: kol egzistavo Lietuvos nepriklausoma valstybė (iki 1940 m. sovietinės okupacijos), jos Vyriausybė, Užsienio reikalų ministerija, diplomatinės atstovybės ir kitos įstaigos energingai rūpinosi valstybiniais ir piliečių reikalais nacių užimtame Klaipėdos krašte. Lietuvos valdžios pastangos pirmiausia buvo nukreiptos į suimtų lietuvių iš-

laisvinimą, valstybės ir piliečių turto evakavimą ir apsaugą, lietuviškų švietimo ir kultūros įstaigų atgaivinimą ir palaikymą, darbininkų padėties gerinimą. Nagrinėjant minėtus Lietuvos vyriausybės politikos aspektus, straipsnio autoriui labai pravertė Petronėlės Žostautaitės monografija *Klaipėdos kraštas 1923–1939* ir Sauliaus Grybkausko straipsnis žurnale *Genocidas ir rezistencija*¹. Svarbiausi straipsnio archyviniai šaltiniai yra Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomi Lietuvos užsienio reikalų ministerijos (f. 383) ir Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje (f. 671) dokumentai.

Klaipėdos praradimas ir Lietuvos vyriausybės reakcija

Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys, grįždamas iš popiežiaus Pijaus XII karūnavimo iškilmų, 1939 m. kovo 20 d. Berlyne susitiko su Trečiojo reicho užsienio reikalų ministru Joachim von Ribbentropu aptarti Klaipėdos krašto reikalų. J. Ribbentropas žodžiu pateikė J. Urbšui ultimatumą – tučtuojau gražinti Klaipėdos kraštą Vokietijai. Jei Lietuva sutiktų perduoti Klaipėdą geruoju, taikiu susitarimu, tai Vokietija atsižvelgtų į Lietuvos prekybinius interesus Klaipėdos uoste. Tačiau jei Lietuvos vyriausybė nenorėsianti taikiai išspręsti ginčo, tai Klaipėdos kraštas būsiąs gražintas Vokietijai ginklu². Klaipėdos konvencijos signatarės (Anglija, Prancūzija, Italija) atsisakė paremti Lietuvą ir Lietuvos vyriausybė buvo priversta nusileisti nacistinės Vokietijos ultimatumui. 1939 m. kovo 21 d. Ministrų Taryba, apsvarsčiusi Vokietijos reikalavimus, nutarė paklusti jėgai ir ultimatumą priėmė. Lietuvos vyriausybė įgaliojo J. Urbšį ir įgaliotąjį ministrą Vokietijoje Kazį Škirpą pasirašyti sutartį dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai. 1939 m. kovo 22 d. *Lietuvos aidas* paskelbė trumpą komunikatą, kad Lietuva sutiko perduoti Vokietijai Klaipėdos kraštą³. 1939 m. kovo 22 d. 23 val. 55 min. Berlyne buvo pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Vokietijos reicho sutartis dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai. Sutartį Lietuvos vardu pasirašė J. Urbšys ir K. Škirpa, Vokietijos vardu – J. Ribbentropas. Lietuvos vyriausybė įsipareigojo iš Klaipėdos krašto nedelsiant išvesti savo kariuomenę, pasienio, geležinkelio ir uosto policiją. Abi šalys turėjo paskirti komisarus, kurie privalėjo perduoti ir perimti žinybas, nepriklausiančias Klaipėdos krašto autonominiams įstaigoms. Trečiuoju sutarties straipsniu buvo numatyta Klaipėdos uoste palikti Lietuvai laisvąją zoną. Lietuvos seimas šią sutartį ratifikavo 1939 m. kovo 30 d.⁴ Klaipėdos praradimas sukėlė gilią moralinę ir politinę krizę Lietuvoje, šalies žmonės ir įvairių partijų atstovai reiškė nepasitenkinimą ne tik agresyviais nacių Vokietijos veiksmais, bet ir valdančiu tautininkų režimu. Tautininkai buvo priversti sudaryti naują vyriausybę ir įtraukti į ją opozicinių partijų atstovus. Į 1939 m. kovo 28 d. naujai sudarytą gen. Jono Černiaus vyriausybę įėjo po du krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atstovus. Klaipėdos netektis išskėlė Lietuvai daug ekonominių, finansinių, susisiekimo ir kitų problemų. Lietuva prarado vienintelį jūrų prekybos centrą, 5 proc. savo teritorijos ir 6 proc. šalies gyventojų. Klaipėdos krašte buvo sutelkta beveik trečdalis Lietuvos pramonės (26,9 proc. metinės pramonės produkcijos). Šalis neteko visos celiuliozės, trašų, dujų ir kokso pramonės, beveik visos faneros, medvilninių audinių ir verpalų gamybos. Praradus vienintelį uostą, labai sumenko kai kurių pramonės gaminių eksporto galimybės. Per Klaipėdos uostą ėjo 70,3 proc. Lietuvos užsienio pre-

¹ ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992; GRYBKASKAS, S. Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23 – 1940 06 15). *Genocidas ir rezistencija*. 1998, Nr. 1(3), p. 72–80.

² ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 327.

³ Vokietijos reikalavimai Lietuvai. *Lietuvos aidas*, 1939 03 22, Nr. 131 (4533).

⁴ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 331.

kybos. Į Klaipėdos uostą ir kitas ekonomikos šakas Lietuvos valstybė 1923–1939 m. investavo apie 180 mln. Lt. Iš Klaipėdos krašto pasitraukė apie 3 tūkstančiai Lietuvos valdininkų bei tarnautojų, keliolika tūkstančių darbininkų, jiems taip pat reikėjo surasti pastogę, darbą ir pragyvenimo šaltinį⁵. Priversdama Lietuvą perleisti Klaipėdos kraštą, Vokietija sulaužė Versalio taikos sutartį (1919 m.), Klaipėdos konvenciją (1924 m.), Lietuvos ir Vokietijos sienų nustatymo sutartį (1928 m.), kuriomis krašto suvereno teisės buvo perduotos Lietuvai ir nustatytos sienos.

1939 m. kovo 23 d. įvyko Lietuvos vyriausybės posėdis, kuriame buvo svarstomi Klaipėdos krašto įstaigų evakavimo klausimai. Vyriausybė pavedė Nepaprastajam pasiuntiniui ir įgaliotajam ministrui Stasiui Lozoraičiui rūpintis reikalais, susijusiais su Klaipėdos krašto perdavimu Vokietijai. Tame pačiame posėdyje nuspręsta Klaipėdoje įsteigti Lietuvos generalinį konsulatą. Iki jo įsteigimo konsulinius reikalus pavesta tvarkyti Tilžės konsulatui⁶. Klaipėdos kraštui perduoti Lietuva sudarė Likvidacinę komisiją. Lietuvos valstybės įstaigoms ir turtui perduoti vyriausiuoju komisaru buvo paskirtas Užsienio reikalų ministerijos Ekonomikos departamento direktorius Jonas Norkaitis. Jam talkino atskirų ministerijų (Susisiekimo, Švietimo, Finansų), kurios turėjo turto Klaipėdos krašte, sudarytos komisijos. Komisijos registravo, vertino valstybės, bendrovių, privačių organizacijų bei asmenų turtą, rengė turto evakuacijos ir nelikviduotino turto evakuacijos planus, svarstė gyventojų pilietybės klausimus⁷. Generaliniu konsulu Klaipėdoje buvo paskirtas buvęs Tilžės konsulas ekonomistas Antanas Kalvaitis. Lietuvos konsulatas Klaipėdoje pradėjo veikti 1939 m. balandžio mėn. Konsulatas įsikūrė buvusiam gubernatūros pastate. Vokietija turto perėmimą pavedė direktorijos pirmininkui Viliui Bertulaičiui. Lietuvos ir Vokietijos delegacijų derybos prasidėjo 1939 m. kovo 27 d. Derybų metu buvo susitarta, kad norintieji išvykti iš Klaipėdos krašto privalo gauti direktorijos leidimą. Išvykstantis valdininkas galėjo be atskiro leidimo išsivežti asmeninį turtą ir 1000 Lt sumą, didesnei sumai reikėjo atskiro direktorijos leidimo. Beveik trys tūkstančiai valdininkų ir tarnautojų persikėlė į Lietuvą. Susisiekimo ministerija nuo 1939 m. kovo 23 d. iki birželio 17 d. leido išvykstantiems nemokamai naudotis geležinkeliais. Traukiniuose susidarė didelės išvykstančiųjų grūstys⁸. Jau pirmomis krašto užėmimo dienomis policininkai, smogikai, iš Vokietijos atvykę gestapininkai masiškai užiminėjo Lietuvos valstybines įstaigas ir įmones, gubernatūrą, komendantūrą, uostą, radijo stotį, pasienio policijos postus, muitines, lietuvių gimnazijas ir mokyklas, visuomeninių organizacijų patalpas. Buvo sustabdytas lietuviškų laikraščių išleidimas, internuoti jų redaktoriai. 1939 m. kovo 30 d. Vokietijos vidaus reikalų ministras Wilhelmas Frickas surengė spaudos konferenciją, kurioje išdėstė Trečiojo reicho valdžios poziciją tautinių mažumų atžvilgiu. Savo kalboje Frickas paminėjo ir lietuvių tautinę mažumą, kuri Klaipėdos krašte sudaro apie 5–10 tūkst. žmonių. Frickas pažymėjo, kad lietuviai „savo savasties vystymąsi išlaikys“, kadangi tuo suinteresuota Vokietija, turinti Lietuvoje 45 tūkst. vokiečių tautinę mažumą⁹. Tačiau šis Fricko pareiškimas buvo labiau propagandinė akcija, kuria buvo siekiama pataisyti Vokietijos įvaizdį pasaulyje, negu realios politikos išraiška. Nacistinis režimas ir toliau vykdė griežtą vokiečių politiką tautinių mažumų atžvilgiu.

Vienas svarbiausių sprendimų klausimų buvo klaipėdiškių pilietybės problema. Pagal 1939 m. liepos 8 d. Kaune pasirašytą Lietuvos ir Vokietijos *Sutartį dėl klaipėdiškių pilietybės* Vokietijos

⁵ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 342, 343.

⁶ Ministrų Tarybos 1939 m. kovo 23 d. posėdis. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 51–51 a. p.

⁷ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 344.

⁸ Valstybės Saugumo departamento 1939 m. birželio 15 d. biuletenis. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 186, t. 2, l. 51.

⁹ GRYBKASKAS, S. Op. cit., p. 72, 73.

piliečiais buvo laikomi tie asmenys, kurie 1939 m. kovo 22 d. buvo Lietuvos piliečiai ir turėjo Klaipėdos krašto gyventojų požymį. Sutartis buvo netaikoma tiems asmenims, kurie persikėlė į Lietuvą prieš jos pasirašymą. Pasiliekančys Klaipėdos krašte ir norintys likti Lietuvos piliečiais privalėjo iki 1939 m. gruodžio 31 d. paduoti pareiškimus Lietuvos generaliniam konsului Klaipėdoje. Lietuvos vyriausybė išpareigojo pasiūsti kompetentingoms Vokietijos įstaigoms sąrašus asmenų, kurie pagal nurodytus sutarties nuostatus įgijo Lietuvos pilietybę¹⁰. Iki 1939 m. gegužės 1 d. iš Klaipėdos krašto į Lietuvą pasitraukė 10 231 žmogus, tarp jų 8924 lietuviai ir 1307 žydai. Iki tos pačios datos Lietuvos pilietybę pasirinko 303 klaipėdiškiai, su šeimų nariais iš viso 585 asmenys. 43 proc. pasirinkusiųjų Lietuvos pilietybę tuo metu jau buvo pasitraukę į Lietuvos Respubliką¹¹. Iš viso į Lietuvą išvyko apie 18 tūkst. žmonių¹². Vis dėlto keliolika tūkstančių lietuvių, ypač darbininkų, ir toliau liko gyventi Klaipėdos krašte.

1939 m. balandžio 18 d. įvyko Ministrų Tarybos posėdis, kuriame buvo svarstoma Klaipėdos krašto lietuvių padėtis. Posėdyje buvo nustatyti Lietuvos vyriausybės politikos lietuvių atžvilgiu principai. Pirma, skatinti nesavaveiksmių pramonės, transporto ir žemės ūkio darbininkų sugrįžimą į Lietuvą. Šis principas neturėjo būti taikomas tiems asmenims, kurie Klaipėdos krašte turėjo nekilnojamojo turto ar kitaip buvo susieti su kraštu. Antra, ūkininkai, prekybininkai, laisvųjų profesijų žmonės turi išnaudoti visas galimybes pasilikti Klaipėdos krašte, o išvykusieji turi grįžti į Klaipėdos kraštą. Trečia, negalinčių grįžti į Klaipėdos kraštą reikalams tvarkyti sudaroma speciali komisija¹³.

Lietuvos vyriausybės pastangos išlaisvinti nacių suimtus ir kalinamus Lietuvos piliečius

Bijodami nacių teroro, jau 1939 m. kovo 22 d. iš Klaipėdos į Lietuvos gilumą masiškai ėmė bėgti žydai ir lietuviai. Lietuvos–Klaipėdos krašto siena buvo uždaryta kovo 23 d. vidurdienį. Krašto gyventojams uždrausta išvykti be leidimų. Lietuvos užsienio reikalų ministras J. Urbšys dar 1939 m. kovo 23 d. Berlyne pasikeitė notomis su Vokietijos valstybės sekretoriumi užsienio reikalams Ernstu von Weizsäckeriu dėl Klaipėdos krašto gyventojų teisių apsaugos. Notose buvo pažymėta, kad joks Klaipėdos krašto gyventojas nebus persekiojamas dėl ankstesnio politinio nusistatymo, o už persekiojimą bus baudžiama¹⁴. Kitą dieną (kovo 24 d.) Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa apsilankė pas Vokietijos URM valstybės pasekretorių dr. Ernstą Wörmanną ir priminė jam abiejų šalių susitarimą dėl klaipėdiečių teisių bei prašė paveikti Klaipėdos valdžios įstaigas susilaikyti nuo prievartinių veiksmų lietuvių atžvilgiu: „<...> Dr. Woermann atsakė, kad apie tai Klaipėdos įstaigos jau esančios išpėtos <...> aš dar pridėjau, kad politinėms aistroms nuraminti būtų tikrai labai naudinga, jei apie sakytą abiejų Vyriausybių susitarimą kuo plačiau ir kuo greičiau sužinotų Klaipėdos krašto gyventojai. <...> atkreipiau dėmesį, kad SA užėmė Žurnalistų sąjungos namą ir užgrobė turtą. Kadangi tai liečia žurnalistus, tai daviau Dr. Woermannui suprasti, kad vardan gerų santykių vystymo būtų naudinga, kad tas namas ir turtas būtų nuo SA paliuosotas. Dr. Woermann pilnai tai suprantas ir žadėjo minėtu atsitikimu pasirūpinti“¹⁵. Šis veiksmas truputį pristabdė nacių smogikų įkarštį terorizuoti Klaipėdoje pasilikusius lietuvius ir žydus. Daug žmonių pasitraukė iš Klaipėdos palikdami savo turtą ir santaupas. Vietinė valdžia paskelbė įsaką, kuriuo

¹⁰ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 347.

¹¹ Užregistruota 10 231 atvykėlis iš Klaipėdos krašto. *Lietuvos aidas*, 1939 m. gegužės 9 d.; ARBUŠAUSKAITĖ, A. L. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 metų sausio 10 dienos sutartį*. Klaipėda, 2002, p. 109.

¹² ŽEPKAITĖ, R. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1938 m.* Kaunas, 1986, p. 171.

¹³ Ministrų Tarybos 1939 m. balandžio 18 d. posėdis. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 71–71 a. p.

¹⁴ Vokietija pasižadėjo nepersekioti Klaipėdos lietuvių. *Lietuvos žinios*, 1939 03 24, Nr. 68 (5933).

¹⁵ K. Škirpos 1939 m. kovo 24 d. raštas Lietuvos užsienio reikalų ministrui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 15, l. 70.

buvo skiriami komisarijai be šeimininkų likusiems ūkiams ir įmonėms valdyti. Pasitraukusių lietuvių valdininkų butuose buvo apgyvendinami iš Vokietijos atkelti valdininkai. Jau pirmą anšliuso dieną Klaipėdos autonomijos policininkai ėmė suiminėti ir internuoti aktyvesnius lietuvių visuomenės veikėjus ir valstybinių įstaigų vadovus. Buvo suimti uosto direkcijos pirmininkas B. Sližys, „Maito“ bendrovės direktorius V. Grudzinskas, vietos voldemarininkų vadas J. Pajaujis, atsargos gen. T. Daukantas, dienraščio *Vakarai* redaktorius V. Rastenis, Vyriausiojo tribunolo Klaipėdos skyriaus sekretorius Kikutis ir kt. asmenys. Kai kurie aktyvesni vietos lietuviai buvo prievarta iškeldinami iš Klaipėdos krašto¹⁶. 1939 m. kovo 28 d. Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje apsilankė iš Klaipėdos kalėjimo paleistas *Eltos* korespondentas Grigolaitis ir pranešė apie 21 asmenį, kurie kovo 26 d. dar buvo kalėjime¹⁷. Klaipėdos naciai ypač neapkentė vietos lietuvių, kurie buvo ištikimi Lietuvos valstybei ir pasisakė už Klaipėdos krašto priklausomybę Lietuvai. Nemažai tokių klaipėdiškių lietuvių buvo internuoti: M. Jankus, J. Stiklorius, M. Reizgys, J. Vanagaitis, A. Brakas ir kt. Klaipėdoje buvo suimta apie 30 asmenų, o visame krašte – apie 200 žmonių. Lietuvių veikėjai buvo internuojami A. Hitlerio atvykimo į Klaipėdą pretekstu, esą apsaugant fiurerį nuo galimų lietuvių protestų. 1939 m. kovo 24 d. Hitleriui išvykus iš Klaipėdos, dauguma internuotųjų buvo paleisti, dalis buvo išsiųsti į Lietuvą, kai kurie buvo įkalinti nacių koncentracijos stovyklose¹⁸. Lietuvos vyriausybei labai trūko operatyvios informacijos apie suimtus ir kalinamus asmenis. Ši aplinkybė stabdė Lietuvos valdžios galimybes greitai reaguoti į situaciją ir nedelsiant imtis savo piliečių išlaisvinimo. Informacija apie nacių vykdomus areštus pasklido ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyninėse šalyse. Tai privertė reaguoti ir Vokietijos valdžią. 1939 m. kovo 29 d. Vokietijos telegramų agentūra paskelbė, kad po Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos buvo sulaikyti 183 asmenys, iš kurių 125 tebelaikomi suimti¹⁹. Daug pastangų gelbėti nacių suimtus lietuvius dėjo buvęs Lietuvos užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis. Šia linkme Lozoraitis koordinavo URM, pasiuntinybės Berlyne Lietuvos konsulatų pastangas. Jau 1939 m. kovo 23 d. Lietuvos komisariatas Klaipėdoje pradėjo sudarinėti suimtų tarnautojų sąrašą, o balandžio 1 d. Lietuvos pasiuntinybė Berlyne pirmą kreipėsi į Reicho valdžios įstaigas dėl lietuvių paleidimo iš kalėjimų²⁰. Suimtų lietuvių išlaisvinimu rūpinosi generaliniai konsulatai Klaipėdoje ir Karaliaučiuje, Lietuvos komisariatas Klaipėdoje bei Lietuvos pasiuntinybė Berlyne. Konsulatai kreipdavosi į vietines vokiečių valdžios įstaigas, o pasiuntinybė – į Vokietijos užsienio reikalų ministeriją²¹. Dalis suimtų lietuvių buvo ne valstybinės civilinės valdžios įstaigų žinioje, bet vokiečių gestapo žinioje. Tai dar labiau apsunkino suimtųjų išlaisvinimo reikalą. Veiksmingiausi buvo Lietuvos pasiuntinybės Berlyne kreipimaisi į Reicho URM. Iki 1939 m. vasaros pasiuntinybė pateikė tris kreipimusis kartu su suimtųjų sąrašais ir prašymais juos išlaisvinti²². 1939 m. birželio 21 d. pasiuntinybės patarėjas J. Kajeckas pranešė Užsienio reikalų ministerijai, kad paleisti visi klaipėdiečiai, dėl kurių buvo pateikti prašymai²³.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, vėl sustiprėjo nacių represijos prieš Klaipėdos krašto lietuvius. Pradėti suiminėti nelojalumu Reichui įtariami žmonės. Dažnai buvo suimami tie asmenys, kurie klausė kitų valstybių radijo stočių ir nugarstą informaciją skleidė tarp gyventojų. Klai-

¹⁶ Vyriausiojo konsulo Karaliaučiuje L. Dymšos 1939 m. gegužės 29 d. *Pro memoria*. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 111.; ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 346.

¹⁷ Areštai Klaipėdos krašte ir susirašinėjimas dėl jų. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 35.

¹⁸ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 334.

¹⁹ Klaipėdoje buvo suimti 183 asmenys. *Lietuvos aidas*, 1939 03 30, Nr. 145 (4547).

²⁰ Areštai Klaipėdos krašte ir susirašinėjimai dėl jų. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47.

²¹ GRYBKAUŠKAS, S. Op. cit., p. 77.

²² Areštai Klaipėdos krašte ir susirašinėjimai dėl jų. LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 47, 48.

²³ J. Kajecko 1939 m. birželio 21 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui. *Ibid.*, l. 190.

pėdos krašto lietuviai buvo baudžiami už Kauno radijo klausymą. 1940 m. sausio 4 d. Klaipėdos ypatingasis teismas svarstė 13 lietuvių darbininkų bylą. Jie buvo teisiami už tai, kad kolektyviai kelis kartus per savaitę klausėsi žinių iš Lietuvos²⁴. Suimtieji vos po dviejų dienų nuo suėmimo ypatingojo teismo (*Sondergericht*) buvo nuteisti kalėjimo bausmėmis nuo 6 mėn. iki pusantrų metų. Apie šį įvykį Lietuvos generalinis konsulas A. Kalvaitis informavo Užsienio reikalų ministeriją: „<...> Sužinojus apie nuteisimą, tuojau kreiptasi į Sondergerichto <...> prokurorą p. Mollenhauerį, kuriam buvo aiškinta, kad nuteistieji Lietuvos piliečiai, jei ir klausė svetimos valstybės radijo pranešimų, tai greičiausiai dėl to, kad nežinojo, jog tai draudžiama. Jam taip pat nurodyta, kad Kauno radijas, už kurio žinių klausymą nuteisti kalbantieji darbininkai, paliko dideles šeimas, kurios netekusios savo vyrų atsidūrė labai kritiškoje būklėje. Prašyta padaryti žygių, kad nuteistieji Lietuvos piliečiai kartu su savo šeimomis būtų išstremti į Lietuvą. Ponas Mollenhaueris į tai atsakė, kad jis gavęs bylas turi elgtis pagal veikiančius įstatymus. Jis, be to, pareiškė, kad mes esą galį kreiptis į Auswaertiges Amt'ą prašydami pasigailėti tų piliečių ir kad jis palaikysias darbininkų malonės prašymus.

Generalinis Konsulatas padarys žygių, kad nuteistieji paduotų malonės prašymus. <...> Be to, būtų naudinga, kad Kauno radijas išpėtų Lietuvos piliečius, ypatingai darbininkus, kad jie, gyvendami Klaipėdos krašte, neklausytų Kauno ir bendrai užsienio radijo pranešimų, nurodant, kad už tai juos laukia didelės bausmės.“²⁵

1940 m. vasario 2 d. K. Škirpa apsilankė pas Wörmanną ir įteikė nuteistųjų lietuvių sąrašą (jame buvo 22 asmenų pavardės). Lietuvos vyriausybės vardu Škirpa paprašė, kad Reicho vyriausybė teiktusi nuteistuosius paleisti ir grąžinti juos į Lietuvą. Wörmannas pažadėjo K. Škirpos prašymą referuoti savo vyriausybei Lietuvai palankia linkme²⁶.

Vokietijos valdžios atstovai pasiūlė Lietuvai keistis politiniais kaliniais. 1940 m. pradžioje Rytprūsių oberprezidentas konsului Leopoldui Dymšai pasiūlė Lietuvoje nuteistus vokiečius iškeisti į lietuvius, nuteistus už Kauno radijo klausymą²⁷. 1940 m. balandžio 20 d. K. Škirpa apsilankė Vokietijos URM ir susitiko su Werneriu von Grundherriu. Pastarasis įteikė Lietuvos pasiuntiniui du sąrašus. Pirmame sąrašė buvo 22 Klaipėdos krašte gyvenusių Lietuvos piliečių, nuteistų už užsienio radijo klausymą, pavardės. Antrame sąrašė buvo vieno Reicho piliečio ir dviejų vokiečių Lietuvos piliečių, kalinamų Lietuvos kalėjimuose, pavardės. Von Grundherris pasiūlė kalinamus Lietuvos piliečius iškeisti į suimtus vokiečius. K. Škirpa patarė Lietuvos URM pasinaudoti von Grundherrio pasiūlymu, nes „pirma, atvaduosime 22 savo tautiečius, varginamus vokiečių kalėjimuose, ir antra, nusikratysime kelių vokiečių, nuteistų ilgametėmis bausmėmis ir mūsų kraštui nereikalingų“²⁸. Keitimasis politiniais kaliniais tarp Lietuvos ir Vokietijos tęsėsi iki pat 1940 m. birželio 15 d. Sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos.

1940 m. balandžio 15 ir 18 d. Ragainės kalėjime nuo plaučių uždegimo mirė du Lietuvos darbininkai – Mykolas Paimbrikis ir Julius Apulskis. Abu jie buvo nuteisti 10 mėnesių kalėjimo už Kauno radijo klausymą. J. Apulskis buvo suimtas 1939 m. pabaigoje, jo šeima – žmona ir du mažamečiai vaikai – iš Klaipėdos krašto buvo išstremti į Lietuvą ir apsigyveno Plungėje. Ryšium su Lietuvos piliečių mirtimi Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje A. Kalvaitis prašė Karaliau-

²⁴ Klaipėdoje nubausta 13 lietuvių darbininkų. *Lietuvos aidas*, 1940 01 09, Nr. 13 (5222).

²⁵ Gen. konsulo A. Kalvaičio 1940 m. sausio 6 d. raštas Lietuvos užsienio reikalų ministerijai. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 107-107 a. p.

²⁶ K. Škirpos 1940 m. vasario 3 d. raštas E. Turauskui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 47, l. 129.

²⁷ E. Turausko 1940 m. vasario 13 d. pro memoria. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1450, l. 17.

²⁸ K. Škirpos 1940 m. balandžio 20 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 74.

čiaus prokuratūros leidimo aplankyti Ragainės kalėjime kalinamus lietuvius, tačiau tokio leidimo negavo. Tuomet Lietuvos konsulas kreipėsi pagalbos į Lietuvos pasiuntinybę Berlyne. Pasiuntinybė pažadėjo parūpinti leidimą aplankyti Ragainės kalėjimą. Lietuvos konsulo nuomone, apie lietuvių darbininkų mirtį reikėtų pranešti Lietuvos spaudoje, kadangi jie buvo nuteisti už Kauno radijo klausymą²⁹. Lietuvių darbininkų mirtis sukėlė didelį Lietuvos konsulo Klaipėdoje A. Kalvaičio susirūpinimą ir pasipiktinimą. 1940 m. gegužės 3 d. rašte Lietuvos URM konsulas neslėpė savo nuomonės ir jausmų: „<...> Šis įvykis, atrodo, turėtų mums būti paskatinimu daryti visų galimų žygių galimai greičiau iš Vokietijos kalėjimų išlaisvinti mūsų piliečius, nubaustus už „politinius nusikaltimus“ – Kauno radijo klausymą. Mūsų žiniomis, M. Paimbrikis paliko žmoną ir tris mažamečius vaikus, kurie gyvena Stropelių km. Kartenos v. Kretingos apskr. <...>. M. Paimbrikis žuvo ne už kokį kriminalinį nusikaltimą, bet kaip auka dabartinio politinio režimo Vokietijoje.“³⁰ Pagal Vokietijos įstaigų sudarytą sąrašą, 1940 m. gegužės 14 d. žiniomis, Vokietijos kalėjimuose buvo kalinami 23 Lietuvos pilietybę turintys Klaipėdos krašto lietuviai. 18 iš jų buvo nuteisti už užsienio radijo klausymą, 5 už priešiškus Reicho valdžiai pasisakymus. Be to, į sąrašą papildomai buvo įtraukti trys lietuviai. Visi suimtieji buvo iš pradžių kalinami Klaipėdoje, o vėliau perkelti į Ragainės kalėjimą. Vienintelė Barbora Dvarionienė, nuteista 18 mėnesių kalėti už priešiškas Vokietijos valdžiai kalbas, buvo kalinama Kotbuso kalėjime³¹. 1940 m. gegužės 24 d. pas Lietuvos užsienio reikalų ministrą J. Urbšį apsilankė Vokietijos pasiuntinys Kaune Erichas Wilhelmas Zechlinas. Pokalbio metu buvo aptarti pasikeitimo kaliniais klausimai. Sutarta, kad sutvarkius reikalingus dokumentus, keli Lietuvoje kalinami vokiečiai bus paleisti ir nuvežti ligi Vokietijos sienos, o Vokietijoje kalinami Lietuvos piliečiai bus tuo pačiu metu paleisti ir atvežti prie Lietuvos sienos³². 1940 m. gegužės 31 d. Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje kreipėsi į Lietuvos URM Kaune dėl Vokietijoje kalinamų Lietuvos piliečių:

„<...> Kiek Konsulatui yra žinoma, Lietuvos piliečiai, patalpintieji Klaipėdos, Ragainės ir kituose Vokietijos kalėjimuose, yra nubausti remiantis:

1. karo meto įstatymais (užsienio radijo klausymas, sabotžas ir t. t.) arba
2. kriminaliniais įstatymais (vagystės, užmušimas).

Konsulatui atrodo, kad visus tuos Lietuvos piliečius kalinius, kurie yra nubausti remiantis karo meto įstatymais, išleistais karo metui, reikėtų laikyti politiniais kaliniais ir todėl reikėtų daryti žygių juos visus iškeisti ar kuriuo kitu būdu iš Vokietijos kalėjimų išlaisvinti.

Kitas reikalas yra su kriminaliniais nusikaltėliais, kurie paprastai nevaduojami. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad čia karo metu bausmės už kriminalinius nusikaltimus skiriamos labai aukštos, kaip pav. už dviračio pavogimą nuteisiama net 8-iais metais sunkiųjų darbų kalėjimu, tai gal reikėtų pagalvoti ir apie tos rūšies kalinius – mūsų piliečius, esančius Vokietijos kalėjimuose. Juk jei tiems mūsų piliečiams Vokietijos kalėjimuose teks išbūti ilgesnį laiką, sakysime po kelis metus, tai nėra abejonės, kad jie, atlikę bausmę bus išmesti į Lietuvą ir namo grįš invalidais. <...> Konsulatas apie suimtuosius arba nuteistuosius Lietuvos piliečius sužino tik tada, kai patys nukentėjusieji arba jų giminės apie tai konsulatą painformuoja. Apie dalį suimtųjų arba nuteistųjų sužinoma ir iš vokiečių spaudos, tačiau šis šaltinis yra labai menkas, nes spaudoje labai apie retą kurį nuteistąjį Lietuvos pilietį rašoma – minima tik nubaustieji didesnėmis bausmėmis. Pačios vokiečių įstaigos apie suim-

²⁹ Mirė du Lietuvos darbininkai Ragainės kalėjime. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 54; Lietuvos generalinio konsulato Klaipėdoje 1940 m. gegužės 8 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 55.

³⁰ A. Kalvaičio 1940 m. gegužės 3 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 60.

³¹ Vokiečių ypatingojo teismo nuteistų Lietuvos piliečių sąrašas, 1940 05 14. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 46–47.

³² J. Urbšio 1940 m. gegužės 25 d. *Pro memoria*. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 44.

tuosius Lietuvos piliečius nepraneša, nors dėl to savo laiku Berlyne ir buvo sutarta. Konsulatas yra prašęs Klaipėdos Prokuratūrą, kad ši suteiktų Konsulatui žinių apie suimtuosius ir nuteistuosius Lietuvos piliečius, tačiau Prokuratūra tai padaryti atsisakė, motyvuodama tai darbininkų stoka. <...>³³.

Nacių suimtų lietuvių išlaisvinimo reikalas nebuvo visai užbaigtas iki pat 1940 m. vasarą sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos. 1940 m. birželio 18 d. Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje patarėjas Rajeckas lankėsi Reicho URM ir susitiko su konsulu Kōsteriu. Rajeckas ėtikė vokiečių pareigūnui Vokietijos kalėjimuose kalinamų Lietuvos piliečių sąrašą su prašymu leisti jiems grįžti į Lietuvą. Kōsteris pažadėjo padaryti kas įmanoma³⁴. 1940 m. liepos 5 d., remiantis Klaipėdos gestapo pranešimu, į Lietuvą buvo išstremta 18, anksčiau Vokietijos kalėjimuose kalinamų lietuvių. Nemažai jų buvo suimta už užsienio radijo klausymą³⁵. Lietuvos SSR URM 1940 m. rugpjūčio 22 d. žiniomis, Vokietijos kalėjimuose buvo kalinami šie Lietuvos piliečiai: Pranas Lekštutis, Jurgis Janušaitis, Henrikas Ladyga, Jurgis Ignierius ir Kazys Gaudutis. Lietuvos valdžia tarėsi su Vokietijos įstaigomis iškeisti minėtus asmenis į Lietuvoje kalinamus Vokietijos piliečius. Be to, URM buvo nusistačiusi išgauti iš Vokietijos valdžios sutikimą paleisti kalinamus šiuos Lietuvos piliečius: Jurgį Peldžių, Vinčą Nenartavičių, Praną Kryževičių ir Julijoną Jančauską. Minėti asmenys buvo nubausti nuo 1 iki 6 metų sunkių darbų kalėjimo bausmėmis remiantis karo metų įstatymais. Jie buvo kalinami Klaipėdos ir Ragainės kalėjimuose³⁶.

Dar viena nacistinio teroro forma Klaipėdos krašte buvo lietuvių ištrėmimas į Lietuvą. Ši priemonė dažniausiai būdavo taikoma prieš tai kalintiems asmenims. Prievarta išsiunčiamus žmones galima suskirstyti į tris kategorijas: 1) asmenys, nubausti už kriminalinius nusikaltimus bei administracinius pažeidimus, 2) asmenys, kuriems reikėjo socialinės paramos ar buvo privaloma mokėti pensijas, kompensacijas, 3) tautiškai sąmoningi klaipėdiečiai, kurie, nepaisydami psichologinio spaudimo, vis tiek laikėsi lietuviybės³⁷. Suprantama, Lietuvos valdžiai labiau rūpėjo antros ir trečios kategorijos išstremtieji. 1939 m. balandžio 25 d. Klaipėdos komisariatas pranešė, kad Reicho valdžia reikalauja pasižadėjimų, kuriuose klaipėdiečiai įsipareigoja apleisti kraštą³⁸. 1939 m. balandžio 28 d. Lietuvos URM kreipėsi į pasiuntinybę Berlyne prašydama atkreipti į tai Vokietijos URM dėmesį. 1939 m. birželio 21 d. pasiuntinybė Berlyne informavo Lietuvos URM, kad Reicho valdžia sustabdė lietuvių trėmimus³⁹. Vis dėlto pavienių trėmimų pasitaikydavo ir vėliau.

Rūpinimasis lietuvių darbininkų reikalais

Užimto Klaipėdos krašto administracija buvo suinteresuota, kad kuo daugiau lietuvių darbininkų pasiliktų krašte reikalingiems žemės ūkio ir kitiems darbams. Kaimuose trūko apie 4 tūkst. darbininkų. 1939 m. pavasarį ir vasarą lietuvių darbininkai buvo verčiami pasirašyti darbo sutartis su darbdaviais, norintys išvykti į Lietuvą buvo kaltinami darbo sutarčių laužymu ir suimami. Lietuvos vyriausiasis komisaras J. Norkaitis pasiteiravo Vokietijos komisaro V. Bertulaičio, kodėl lietuviams darbininkams trukdoma išvykti iš Klaipėdos krašto. Pastarasis atsakė, jog tai daroma dėl darbo jėgos trūkumo krašte. Apie 8 tūkst. lietuvių darbininkų liko Klaipėdos krašte, jie privalėjo

³³ Lietuvos generalinio konsulato 1940 m. gegužės 31 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 35–36.

³⁴ Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje 1940 m. birželio 22 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 26.

³⁵ Lietuvos generalinio konsulato 1940 m. liepos 5 d. pranešimas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 21.

³⁶ J. Brėdikio 1940 m. rugpjūčio 22 d. pro memoria. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 1; E. Turausko 1940 m. birželio 9 d. raštas Lietuvos pasiuntinybei Berlyne. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2359, l. 13.

³⁷ GRYBKASKAS, S. Op. cit., p. 78.

³⁸ V. Gailiaus 1939 m. balandžio 25 d. pranešimas. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2181, l. 99.

³⁹ GRYBKASKAS, S. Op. cit., p. 78, 79.

čia gyventi svetimšalių teisėmis⁴⁰. Klaipėdos kraštą prijungus prie Vokietijos, čia likusiems lietuviams pradėta taikyti svetimšalių padėtį reguliuojantys įstatymai. Klaipėdos policija pareikalavo, kad Lietuvos piliečiai pasirūpintų užsienio pasais ir išsiimtų apsigyvenimo krašte leidimus. Vokiečių valdžia nutarė pasinaudoti proga ir atsikratyti jiems neįtikusiais Lietuvos piliečiais. Klaipėdos policijos direktorius Böttcheris ištrėmė Lietuvon 83 asmenis, pirmiausia tuos, kurie buvo bausti dar iki Klaipėdos krašto užėmimo. Be to, Lietuvos piliečius trėmė apskričių viršininkai (*landratai*) ir gestapas. Dažnai tai buvo daroma be jokio teisinio pagrindo ir per trumpą laiką (dažniausiai per tris dienas). Dėl to dalis tremiamųjų nespėdavo pasiskųsti net Lietuvos konsulatui. Gestapo pareigūnai jiems nepatikusių asmenį paprasčiausiai perstumdavo per Lietuvos sieną. Lietuvos konsulato pareigūnai tuo reikalu kalbėjosi su Klaipėdos gestapo viršininku Frohwanu ir paprašė svetimų valstybių piliečių be Lietuvos vizų ir Lietuvos piliečių be užsienio pasų į Lietuvą nesiųsti, nes tai yra nelegalus veiksmas⁴¹.

Lietuvos konsulo Klaipėdoje A. Kalvaičio 1940 m. sausio 24 d. *Pro memoria* rašoma, kad Klaipėdos krašte dirba apie 15 tūkst. lietuvių darbininkų, dauguma žemės ūkyje. Vietinei valdžiai neįtikę lietuvių darbininkai dažnai be jokių pasiaiškinimų buvo tremiami į Lietuvą⁴². Lietuvos valdžia rūpinosi Klaipėdos krašto lietuvių darbininkų padėtimi. 1939 m. balandžio 18 d. posėdyje Ministrų Taryba nusprendė: 1) siekti, kad pramonės, prekybos, žemės ūkio darbininkai grįžtų į gimtąsias vietas, nes palikti juos krašte tautiniu požiūriu esą nenaudinga. Tačiau tie, kurie turi nekilnojamojo turto ar kitaip susieti su kraštu, gali pasilikti, 2) klaipėdiškiai ūkininkai, prekybininkai, pramonininkai, turintys nekilnojamojo turto, laisvųjų profesijų ir kiti inteligentai turėtų pasilikti Klaipėdos krašte, o išbėgusieji grįžti atgal, kad stiprintų lietuvių pozicijas, 3) negalinčiųjų grįžti reikalus tvarkyti pavesta komisijai, sudarytai iš gubernatūros patarėjo P. Morkaus, Žemės banko direktoriaus Petro Kregždės ir Vidaus reikalų ministerijos referento T. Alekno⁴³. Tačiau šių nutarimų vykdymą nutraukė 1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjęs Vokietijos ir Lenkijos karas. 1939 m. lapkričio 18 d. *Lietuvos aidas* pranešė apie vokiečių valdžios ketinimus išsiųsti iš Klaipėdos apie 1500 lietuvių darbininkų:

„<...> paskutinėmis dienomis iš Klaipėdos miesto pradėti išsiųsti į Lietuvą darbininkai, Lietuvos piliečiai. Tiems darbininkams esą pranešama, kad jie per 10 dienų iš Klaipėdos išvažiuotų. Už neišvykimą esą grasoma aukštomis bausmėmis. Išvykstantiems leidžiama išsivežti savo mantą, o amatininkams ir darbo įrankius. Be to, leidžiama išsivežti savo pinigų ne daugiau kaip 8 sidabrinės markės. Ligi vakar dienos į Kauną jau buvo atvykę apie 50 tokių iš Klaipėdos išsiųstų darbininkų. Kai kurie atvykę su šeimomis. Visi tie darbininkai yra dirbę pramonės įmonėse ir savistoviai kaip amatininkai. Turima žinių, kad yra numatyta iš Klaipėdos išsiųsti apie 1500 lietuvių darbininkų. Laukų darbininkai tuo tarpu paliekami savo vietose. Laukiama, kad išsiunčiamų į Kauną atvyks keli šimtai. <...> Lygiu laiku rūpinamasi, kad išsiunčiamų darbininkų turėti pinigai ir likę įmonėse uždarbiai nedingtų, kad tiems žmonėms, valiutinio atsiskaitymo keliu būtų išrūpinti jiems priklausantys pinigai. <...>“⁴⁴.

Lietuvos darbininkų padėtis Klaipėdos krašte visą laiką buvo sudėtinga. Vietos valdžia dažnai su jais elgdavosi savo nuožiūra. Esant darbo jėgos trūkumui, lietuviams nebuvo leidžiama laisvai

⁴⁰ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 348, 349.

⁴¹ 1940 m. sausio 24 d. *Pro memoria* apie Lietuvos piliečių padėtį Klaipėdos krašte. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 8, 9.

⁴² ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 349; Vyriausiojo konsulo A. Kalvaičio 1940 m. sausio 24 d. *Pro memoria*. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 5.

⁴³ Ministrų Tarybos 1939 m. balandžio 18 d. posėdžio protokolas. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 69.; ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 350.

⁴⁴ Iš Klaipėdos išsiųstų apie 1500 lietuvių darbininkų. *Lietuvos aidas*, 1939 11 18, Nr. 704 (5106).

išvykti į Lietuvą, o kai jie tapdavo nereikalingi, be ceremonijų buvo atleidžiami iš darboviečių ir ūkių bei verčiami išvykti namo. Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje 1939 m. spalio 14 d. pranešė užsienio reikalų ministerijai, kad Vokietijos geležinkelių įstaigos atleidžia darbininkus lietuvius vien dėl jų tautybės⁴⁵. Pasienio policijos Kretingos baro viršininkas 1940 m. gegužės 14 d. apie tai rašė Kretingos apskrities viršininkui:

„Vokietijoje, Klaipėdos Krašte, yra pasilikusių daug lietuvių darbininkų. Iš grįžtančių tenka sužinoti, kad darbininkų padėtis, kurie dirba pas ūkininkus, pasidarė nepakenčiama. Daugelis darbininkų, baigę sutartą laiką, negauna užmokesčio ir kai paprašo sumokėti ir paleisti nuo darbo, tai tuos darbininkus perduoda policijai, kuri sulaiko ir kalina 4–6 savaites kalėjime, paskiau be dokumentų išstremia į Lietuvą. Užmokestis už darbą lieka nesumokėtas. Darbdavėjas, pajutęs, kad darbininkas pradeda rūpintis grįžimui į Lietuvą, tokį skundžia policijai ir sodina į kalėjimą. Nuo darbininkų yra atimami užsienio pasai neva apsigyvenimui leidimams gauti, bet tie pasai laikomi mėnesiais įstaigose vien tik dėl, kad darbininkai negalėtų išvykti į Lietuvą. <...> Prašau Tams-tos šiuo reikalu daryti reikalingus žygius, kad lietuviai darbininkai Vokietijoje būtų traktuojami kaip laisvi piliečiai, kad nebūtų niekinami ir verčiami prievarta dirbti, kad norintiems apieisti Vokietiją nebūtų trukdoma išvykti ir kad leistų pasiimti jiems priklausantį turtą ir uždirbtus pinigus nustatyta tvarka.“⁴⁶

Lietuvos generalinis konsulas Klaipėdoje stengėsi padėti į sunkią padėtį patekusiems tautiečiams. Generalinis konsulas A. Kalvaitis 1940 m. vasario 2 d. susitiko su Klaipėdos *Arbeitsamto* (darbo biržos) vedėju Fuchsu ir kalbėjosi dėl lietuvių darbininkų skundų, jog darbdaviai nepriima darbo sutarčių atsisakymo, nors tokia galimybė yra numatyta pačiose darbo sutartyse. *Arbeitsamto* vedėjas pažadėjo palankiai svarstyti Lietuvos konsulato prašymus nedaryti kliūčių lietuvių darbininkams dėl svarbių priežasčių išvykti į Lietuvą⁴⁷. Lietuvos diplomatų intervencijos dėl lietuvių darbininkų baudimo už darbo sutarčių nutraukimą davė tam tikrų teigiamų rezultatų. 1940 m. balandžio 25 d. Lietuvos pasiuntinybė Vokietijoje buvo informuota, kad Vokietijos užsienio reikalų ministerija kreipėsi į Klaipėdos krašto valdžios įstaigas rodyti lietuvių darbininkams didesnę palankumą ir neskubėti jų bausti kalėjimo bausmėmis. Tuo metu už darbo sutarčių sulaužymą buvo nuteisti 9 lietuviai kalėti nuo 2 savaičių iki 2 mėnesių⁴⁸.

Pastangos išsaugoti lietuvių kultūros ir švietimo įstaigas

Vokietijai prisijungus Klaipėdos kraštą lietuvių kultūros ir švietimo padėtis tapo tragiška. Nuo 1939 m. kovo 25 d. buvo sustabdyta lietuvių organizacijų, mokyklų, bibliotekų veikla, sunaikinta apie tūkstantis nacistinei ideologijai prieštaraujančių knygų, uždrausta lietuviška spauda, uždaryti knygynai. Taip pat buvo draudžiama prenumeruoti Lietuvos spaudą, klausytis Kauno radijo. Lietuvių kultūros ir švietimo įstaigų vietoje įsikūrė vokiškos įstaigos⁴⁹. Lietuvos valdymo laikais Klaipėdos krašte veikė 4 lietuvių gimnazijos, kurias lankė 1400 mokinių, 3 pradžios mokyklos Klaipėdoje, kurias lankė 1100 vaikų, 60 privačių pradžios mokyklų, kurias lankė 2400 moksleivių ir daug įvairių specialiųjų mokyklų. Vokietijai užėmus kraštą, vietinė valdžia sustabdė visų lietu-

⁴⁵ Generalinio konsulato 1939 m. spalio 14 d. raštas URM Politikos departamentui. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 17.

⁴⁶ Pasienio policijos Kretingos baro rajono viršininko 1940 m. gegužės 14 d. raštas Kretingos apskrities viršininkui. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 425, l. 44.

⁴⁷ Gen. konsulo A. Kalvaičio 1940 m. vasario 2 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 425, l. 57, 58.

⁴⁸ Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje 1940 m. balandžio 27 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 197.

⁴⁹ Vyriausiojo konsulo Klaipėdoje A. Kalvaičio 1939 m. gegužės 1 d. raštas Užsienio reikalų ministerijai. *LCVA*, f. 363, ap. 2, b. 20, l. 219.

viškų mokyklų veiklą. Lietuviškos mokyklos buvo verčiamos vokiškomis arba jų turtas likviduojamas⁵⁰. 1939 m. rugpjūčio 4 d. Lietuvos konsulate Klaipėdoje apsilankė 20 motinų su vaikais ir su ašaromis akyse prašė konsulo, kad pasirūpintų lietuviškomis mokyklomis⁵¹. Lietuvos konsulas Tilžėje 1939 m. birželio 14 d. pranešė Užsienio reikalų ministerijai apie apverktiną Klaipėdos krašto lietuvių darbininkų būklę:

„<...> Lietuvos piliečių – darbininkų, pasilikusių Klaipėdos krašte, tautinė kultūrinė būklė randasi labai apverktinoje padėtyje. Darbininkai verčiami įsirašyti į vokiečių darbofrontą, laikraščių iš Lietuvos negauna, o savo vaikus noromis, nenoromis turi leisti į vokiečių mokyklas. Teko girdėti, kad vokiečiams pavyko taip suagituoti Pagėgių apskrities Lietuvos darbininkus, kad daugelis iš jų davė ir raštu pareiškimą, kad jie sutinka savo vaikus leisti į vokiečių mokyklą (vokiečių agitatoriai labai sumaniai įkalba darbininkus, kad vokiečiai atvaduosią ir Vilnių) <...>“⁵²

Lietuvos vyriausybė siekė suaktyvinti Klaipėdos krašto lietuvių visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą, palaikyti tautinį sąmoningumą, ginti lietuvių tautinės mažumos teises, stabdyti nacių pastangas visiškai suvokietinti krašto lietuvius. Jau 1939 m. kovo 25 d. Lietuvos pasiuntinys K. Škirpa apsilankė Vokietijos užsienio reikalų ministerijoje ir padarė demaršą dėl vokiečių kariuomenės įvykdyto lietuviškų mokyklų užėmimo Klaipėdos mieste ir krašte. K. Škirpa paprašė vardan gerų tarpvalstybinių santykių užimtas lietuviškas mokyklas atlaisvinti⁵³. 1939 m. balandžio 18 d. vykusiam Ministrų Tarybos posėdyje buvo svarstoma padėtis Klaipėdos krašte. Posėdyje išryškėjo Vyriausybės pozicija siekti Klaipėdos krašte sutelkti daugiau inteligentijos ir pasiturinčio sluoksnio lietuvių. Vyriausybei įgyvendinti šios nuostatos nepavyko, kadangi iš Klaipėdos pasitraukė daug lietuvių valdininkų ir inteligentų⁵⁴. Lietuvos konsulas Karaliaučiuje L. Dymša 1939 m. gegužės 3 d. informavo Užsienio reikalų ministeriją, kad į buvusias lietuvių pradžios mokyklas Klaipėdoje atėjo apie 340 vaikų, bet jie buvo išsiųsti namo pareiškus, kad nėra lietuviškos organizacijos, kuri rūpintųsi lietuvių mokyklų reikalais⁵⁵. Klaipėdos lietuvių atstovai kreipėsi į Lietuvos konsulatą ir kitas įstaigas, prašydami pasirūpinti jų švietimo ir kultūros poreikiais. Konsulas L. Dymša kreipėsi į Rytprūsių oberprezidentą Erichą Kochą su prašymu leisti veikti Klaipėdos krašto mokyklų draugijai, kuri rūpintųsi lietuvių mokyklomis. Į tai E. Kochas atsakė, kad šis reikalas turi būti svarstomas Berlyne⁵⁶. 1939 m. gegužės 3 d. Klaipėdos krašto lietuvių atstovai ūkininkas Žvilius ir mokytojas Purvinas susitiko su komisaru Bertulaičiu ir aptarė jiems rūpimus klausimus. Bertulaitis pranešė, kad lietuviams bus suteikta teisė turėti vieną organizaciją. Buvo netgi aptartos būsimos organizacijos vadovų kandidatūros. Bertulaitis taip pat pranešė, Kochas nurodęs suteikti lietuviams 2 atskiras mokyklas, vieną Smeltėje, kitą Sandwehr gatvėje. Šių mokyklų direktoriais turėtų būti skiriami lietuviškai kalbantys vokiečiai. Lietuvių atstovai siūlė direktoriais skirti lietuvius, kad būtų išvengta nereikalingų konfliktų. Bertulaitis žadėjo dėl to pakalbėti su Kochu. Lietuviai taip pat prašė leidimo įsteigti Klaipėdoje bent tris vaikų darželius ir nustatyti kvotą lietuvių valdininkams miesto savivaldybėje. Bertulaitis pažadėjo šiais klausimais pakalbėti su Kochu⁵⁷. Lietuvos vyriausybė stengėsi įkurti krašte lietuvių kultūros draugiją, kuri atliktų kultūros centro vaidmenį ir orga-

⁵⁰ K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 7 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui E. Turauskui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 25, l. 22, 23.

⁵¹ *Ibid.*, l. 25.

⁵² Lietuvos konsulato Tilžėje 1939 m. birželio 14 d. raštas URM Politikos departamentui. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 13.

⁵³ K. Škirpos 1939 m. kovo 25 d. raštas Lietuvos užsienio reikalų ministrui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 15, l. 72, 73.

⁵⁴ GRYSKAUSKAS, S. Op. cit., p. 73.

⁵⁵ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 352.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Lietuvos komisariato Klaipėdoje 1939 m. gegužės 6 d. pranešimas Nr. 18. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2184, l. 60.

nizuotų lietuviškas mokyklas. Artėjant naujiems mokslo metams, Lietuvos diplomatai suaktyvino savo pastangas mokyklų reikalu. 1939 m. konsulas A. Kalvaitis su patarėju švietimo reikalams Klemu susitiko su Gumbinės regierungsprezidentu Rohde ir kalbėjosi mokyklų steigimo Lietuvos piliečiams klausimu. Lietuvos diplomatai akcentavo būtinumą nedelsiant spręsti šį klausimą, kadangi už poros savaičių prasidėsia nauji mokslo metai. Be to, buvo pareikštas nepasitenkinimas prie vokiškų mokyklų įsteigtomis klasėmis lietuvių vaikams, nes ten dėstoma programa „neatitinka mūsų ideologiją“. Lietuvos atstovai pareiškė norį Klaipėdoje įsteigti pavyzdinę mokyklą su 10 klasių, be to, Klaipėdos krašte įvairiose vietose atidaryti 20 klasių. Prie lietuviškų mokyklų ir klasių finansavimo turėtų prisidėti ir vokiečių valdžia. Regierungsprezidentui buvo įteikta pro memoria švietimo reikalu. Vokiečių pareigūnas atsakęs, jog šis klausimas yra svarstymo stadijoje ir galutinį sprendimą priimsias Rytprūsių gauleiteris ir oberregierungsprezidentas E. Kochas. Savo rašte Lietuvos užsienio reikalų ministerijai konsulas A. Kalvaitis pabrėžė, kad mokyklų klausimas yra vienas svarbiausių ir prašė ministeriją daryti spaudimą Berlynui iš esmės spręsti šį klausimą⁵⁸. 1939 m. rugpjūčio 4 d. Lietuvos pasiuntinys Berlyne K. Škirpa kreipėsi į Vokietijos valstybės pasekretorių Wörmanną dėl leidimo veikti lietuviškoms mokykloms. K. Škirpa pabrėžė, kad šis reikalas yra skubus nes nuo 1939 m. rugpjūčio 15 d. turėjo prasidėti nauji mokslo metai. Wörmannas Škirpai atsakė, kad šiam klausimui duota eiga, tačiau kokia nepaaiškino⁵⁹. 1939 m. rugpjūčio 14 d. konsulas A. Kalvaitis su patarėju Braku vėl aplankė Gumbinės regierungsprezidentą Rohde ir kalbėjosi lietuviams rūpimais klausimais. Vėl buvo svarstomas lietuviškų mokyklų klausimas. Rohde atsakęs, kad lietuviškų mokyklų jis neturįs teisės įsteigti, tai yra Švietimo ministerijos kompetencija, Vokietijos įstatymai nenumato mokyklų su svetimoms valstybės programa ir mokytojais veikimo. Leisdamas Klaipėdoje veikti lietuviškoms klasėms, jis padarė viską, ką tik galėjo. Tuo metu Klaipėdos mieste prie mokyklų buvo įsteigta 10 lietuviškų klasių, kurias lankė 342 Lietuvos piliečių vaikai. Iki vasaros atostogų šiose klasėse dirbo mokytojai lietuviai, bet jiems atsisakius atsižadėti lietuviškumo ir persiorientuoti į nacistinę ideologiją, mokytojai buvo atleisti. Kaimuose Lietuvos piliečių vaikai buvo patalpinti į grynai vokiškas mokyklas ir ten intensyviai vokiečiai. Dėl Lietuvos piliečių kultūrinės organizacijos steigimo Rohde pažadėjo pakalbėti Vidaus reikalų ministerijoje. Pokalbio metu buvo jaučiama vokiečių pareigūnų nuostata neleisti steigti lietuviškų mokyklų, nes tai prieštaravo nacių vykdomai lietuvių germanizavimo politikai. Lietuvos konsulato darbuotojų nuomone, reikia toliau spausti Vokietijos vyriausybę ir reikalauti aiškaus atsakymo dėl lietuviškų mokyklų. Gavus neigiamą atsakymą, reikėtų Lietuvos piliečių vaikus išvežti į Lietuvą, apsaugant juos nuo vokiečių ir nacistinės propagandos poveikio. Lietuvos piliečių kultūrinė organizacija taip pat būtų labai reikalinga telkiant lietuvius ir priešinant ištautinimui, be to, svarbu remti lietuvių kunigų darbą⁶⁰. Rugpjūčio 18 d. lietuviškų mokyklų reikalu K. Škirpa kalbėjosi su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos Skandinavijos ir Baltijos šalių skyriaus vedėju von Grundherriū⁶¹. Vis dėlto Lietuvos valdžios pastangos mokyklų reikalu buvo nesėkmingos. Vokietijos pareigūnai tik dalijo pažadus, bet jokių konkrečių veiksnių nesiėmė. Vis dėlto Lietuvos valdžia ir toliau rūpinosi lietuvių išsaugojimu Klaipėdos krašte. Lietuvos pasiuntinybė Berlyne 1939 m. rugpjūčio 24 d. nusiuntė raštą konsulatui Klaipėdoje įpareigodama pastarąjį informuoti Lietuvos URM apie vokiečių valdžios priemones, kuriomis siekiama krašte slopinti lietuviškumą:

⁵⁸ Konsulo A. Kalvaičio 1939 m. liepos 21 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 25, l. 11-13.

⁵⁹ K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 7 d. raštas E. Turauskui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 25, l. 24.

⁶⁰ Lietuvos generalinio konsulato raštas (be datos) Švietimo ministrui Kaune. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 25, l. 30-31 a. p.

⁶¹ K. Škirpos 1939 m. rugpjūčio 18 d. raštas Lietuvos užsienio reikalų ministrui. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 42.

„<...> Prašoma nurodyti, kada, kur ir kam buvo grasoma, atkalbinėjama arba uždedamos piniginės baudos arba kitokie apsunčinimai dėl Klaipėdos gyventojų lietuviško laikymosi.“⁶²

Lietuvos vyriausybės pastangos nuo 1939 m. vasaros daugiau buvo nukreiptos ne į lietuvių tautinės mažumos, bet į Klaipėdos krašte gyvenančių Lietuvos piliečių kultūrinius ir švietimo poreikius. Tokiam Lietuvos vyriausybės požiūriui įtakos turėjo ir nacių vykdoma politika lietuvių tautinės mažumos atžvilgiu. Vokietijos pareigūnai laikėsi pozicijos, kad klaipėdiečiai mažlietuviškai neturi orientuotis į Lietuvos valstybės paramą⁶³. 1939 m. birželio–liepos mėn. sandūroje buvo rengiama Lietuvos ir Vokietijos sutartis dėl Klaipėdos krašto gyventojų pilietybės (sutartis buvo pasirašyta 1939 m. liepos 8 d.). Lietuvos vyriausybė išvėlė galimybę juridškai įtvirtinti savo piliečių kultūrines teises ir interesus. Lietuvos užsienio reikalų ministerija pavedė savo darbuotojams išsiaiškinti, kokias teises bei laisves turi Vokietijos piliečiai Lietuvoje, ir apie tai informuoti Lietuvos pasiuntinybę Berlyne ir Karaliaučiaus bei Klaipėdos konsulatams, kad šie galėtų reikalauti iš Vokietijos valdžios tokių pat teisių Lietuvos piliečiams Vokietijoje⁶⁴. 1940 m. pradžioje Lietuvos vyriausybė vėl ėmė rūpintis įkurti savo šalies piliečių draugiją Klaipėdos krašte. Impulsą davė suaktyvėjusi vokiečių tautinės mažumos veikla Lietuvoje. Konsulas A. Kalvaitis siūlė URM Klaipėdos krašte įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį⁶⁵. Šiuo reikalu Lietuvos URM 1940 m. vasario 7 d. pavedė rūpintis pasiuntiniui Berlyne K. Škirpai, o vasario 10 d. konsului Karaliaučiuje L. Dymšai. K. Škirpa 1940 m. vasario 12 d. Berlyne susitiko su von Grundherriu ir įtikinėjo pastarąjį Klaipėdos krašto gyventojams, turintiems Lietuvos pilietybę, leisti steigti savo organizaciją ir laikraštį. Von Grundherrius pažadėjo K. Škirpos prašymą perduoti Vokietijos užsienio reikalų ministerijos vadovybei⁶⁶. L. Dymša 1940 m. kovo 4 d. susitiko su E. Kochu ir užsiminė apie draugijos bei lietuviško laikraščio reikalus. Kochas atsakęs, jog draugijos klausimas jam atrodo gana lengvas ir jis manęs, kad bus galima ją leisti steigti. Tačiau dėl lietuviško laikraščio leidimo jis buvo nusiteikęs skeptiškai. Savo požiūrį Kochas argumentavęs tariamai priešiška Lietuvos spaudos pozicija Vokietijos atžvilgiu. Nepaisant energingų Lietuvos diplomatų pastangų, įkurti Lietuvos piliečių draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį Klaipėdos krašte nepavyko. Vokietijos valdžios atstovai savo nenorą spręsti Lietuvai aktualius klausimus teisingai, kaip kariaujančios šalies, statusu⁶⁷. Lietuvos diplomatų optimizmas ir atkaklumas dėl lietuvių kultūrinių poreikių vis labiau blėso. Tai atsispindėjo Lietuvos generalinio konsulo Klaipėdoje rašte Lietuvos užsienio reikalų ministerijai:

„<...> atsižvelgiant į dabartines vietos sąlygas atrodo, kad kol Vokietija ves karą ir kol Klaipėdos vietos įstaigose vyraus priešlietuviška dvasia – čia įsteigti lietuvišką draugiją ir leisti lietuvišką laikraštį nebus galima. Beveik visi Lietuvos piliečiai inteligentai, kurie galėtų prisidėti prie draugijos suorganizavimo ir laikraščio leidimo – Klaipėdos kraštą turėjo apleisti. <...> Jei sąlygos nepasikeis, tai reikia manyti, kad iki galo šių metų visi Lietuvos piliečiai iš Vokietijos išvyks, nes tai padaryti daugumas jau dabar ruošiasi, kadangi čia politinės ir ūkinės sąlygos lietuviui, ypač darbininkui, pasidarė nebepakenčiamos. Lietuviai čia šnipinėjami, įtarinėjami, įskundinėjami ir už mažiausią prasižengimą kišami į kalėjimus arba tremiami iš Vokietijos. Suorganizavus draugiją, jeigu tai ir būtų leista, jos legalus veikimas, esamomis apylostomis, dabar nebūtų galimas. Įsteigta

⁶² Pasiuntinybės Berlyne patarėjo J. Brėdikio 1939 m. rugpjūčio 24 d. raštas Lietuvos konsulatui Klaipėdoje. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 35.

⁶³ GRYBKĀUSKAS, S. Op. cit., p. 74.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 75.

⁶⁵ Konsulo A. Kalvaičio 1940 m. sausio 30 d. raštas užsienio reikalų ministrui. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 244.

⁶⁶ K. Škirpos 1940 m. vasario 14 d. raštas E. Turauskui. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 17, l. 41–43.

⁶⁷ K. Škirpos 1940 m. vasario 14 d. raštas E. Turauskui. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 21, l. 239; L. Dymšos 1940 m. kovo 6 d. *Pro memoria*. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2221, l. 9.

draugija nepajėgs leisti ir savo laikraštį, nes nėra čia dabar jėgų, kurios galėtų laikraštį redaguoti, jame bendradarbiauti. O jei pagaliau laikraštis ir būtų įsteigtas, tai turinio atžvilgiu jis vis vien turės būti provokiškas, kaip kad yra „Lietuviška Ceitunga“ arba pagaliau ir tas pats „Naujasis Tilžės Keleivis“. <...> Lietuviškoji mažuma (Vokietijos piliečiai lietuviai) kariškojo režimo yra tiek priblokšti ir įbauginti, kad jie nedrįs nei prisidėti prie draugijos nei prie laikraščio steigimo. Jie bijos lietuvišką laikraštį net užsisakyti ir namuose skaityti, nes tai galėtų būti pretekstu juos įskusti ir sulikviduoti – įkišant kalėjiman. <...> Esamomis sąlygomis draugijos įsteigimas ir laikraščio leidimas nėra įmanoma.⁶⁸

Siekdama apginti Lietuvos piliečių interesus Vokietijoje, Lietuvos valdžia vengė naudoti diplomatinę spaudimą Lietuvos vokiečių bendruomenei bei Reicho piliečiams Lietuvoje, nes tai galėjo paskatinti pastaruosius repatrijuoti į Vokietiją ir sukomplicuoti santykius su Trečiuoju reichu. Lietuvos URM Politikos departamento direktoriaus E. Turausko nuomone, vokiečių buvimas šalyje laikytas Lietuvos saugumo garantu ir stabdančiu veiksniu galimai sovietinei Lietuvos okupacijai⁶⁹.

Pastangos gelbėti ir atgauti Lietuvos valstybės ir piliečių turtą

Dalis Lietuvos valdžiai ir piliečiams priklausiusio turto vokiečių valdžios buvo konfiskuota. Pirmausia buvo konfiskuotas žydų turtas: tekstilės fabrikai, prekybos įmonės, amatininkų dirbtuvės, žemės sklypai, indėliai bankuose. Taip pat buvo konfiskuoti už Žemės banko fondo Nr. 1 kapitalą įsigytos įmonės, lėntpjūvės, namai, žemės sklypai, į pramonę ir prekybą investuoti kapitalai ir t. t. Švietimo ministerijos atstovo doc. Antano Juškos pastangomis buvo gautas leidimas išvežti turtą iš tų valstybinių įstaigų, kurios buvo įkurtos Lietuvos kapitalu ir Lietuvos išlaikomos: Pagėgių ir Šilutės gimnazijų, Pagėgių viešosios bibliotekos, Saugų žemės ūkio mokyklos, Kūno kultūros rūmų⁷⁰. 1939 m. balandžio 24 d. Lietuvos delegacija (pirmininkas J. Norkaitis) derėjosi su Vokietijos atstovu Karlu Schnurre. Derybose buvo sutarta, kad vokiečių valdžia nedarys kliūčių Klaipėdos krašte veikti lietuviškoms įmonėms, ūkiams ir bendrovėms. Jos turėsiančios teisę, jei to panorės, laisvai likviduotis. Vokiečių valdytojai ir komisarai turi būti iš tokių įmonių pašalinti. Schnurre sutiko, kad lietuviškų įmonių ir bendrovių padėtis Vokietijoje būtų reguliuojama 1928 m. prekybos sutarties tarp Lietuvos ir Vokietijos nuostatais. Derybose taip pat buvo svarstomas valstybinių įstaigų turto Klaipėdos krašte grąžinimo ir atlyginimo klausimas. Sutarta šį klausimą spręsti po to, kai abiejų šalių komisarai pasirašys įstaigų perdavimo ir priėmimo aktą. Akte numatyta surašyti ir Lietuvos pretenzijas. Lietuvos delegacijos pirmininkas iškėlė Lietuvos piliečių žydų turto Klaipėdoje klausimą. Schnurre pareiškė, jog Vokietijos valdžia Lietuvos žydus traktuos taip pat kaip Vokietijos žydus. Dėl to esą sunku tikėtis, žydams priklausiusios įmonės pasiliktų buvusių savininkų rankose. Įmonės bus nusavintos, tačiau jų savininkams esą bus išmokėta kompensacija⁷¹. Lietuvos komisariatas Klaipėdoje 1939 m. balandžio 26 d. įteikė savo pageidavimus ir pretenzijas E. Kocho adjutantui von Plötzui dėl konfiskuojamo Lietuvos piliečių turto. Su vokiškais įstaigomis buvo sutarta dėl lietuviškų mokyklų ir Krašto apsaugos ministerijai priklausiančio inventoriaus išvežimo į Lietuvą⁷². 1939 m. gegužės 2 d. Lietuvos komisariato atstovas susitiko su komisaru Bertulaičiu ir aptarė abiem pusėms svarbius klausimus. Daugiausia dėmesio buvo skirta konfiskuoto Lietuvos

⁶⁸ Lietuvos gen. konsulo Klaipėdoje 1940 m. balandžio 11 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 20, l. 233–234.

⁶⁹ TURAUSKAS, E. *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*. Kaunas, 1990, p. 163.

⁷⁰ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 355.

⁷¹ Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje 1939 m. balandžio 25 d. informacija. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 15, l. 114–116.

⁷² Lietuvos komisariato Klaipėdoje 1939 m. balandžio 28 d. pranešimas Nr. 14. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 176.

piliečių turto klausimui. Bertulaičiui buvo paaiškinta, kad civilizuotos valstybės netaiko užsieniečių turto konfiskavimo procedūrų, o konfiskuoti turtai priklauso Lietuvos, bet ne Vokietijos piliečiams. Bertulaitis atsakė, kad žydų turtas nėra konfiskuotas, bet tik suvaržytas (*beschlagnahmt*), ir kad už šį turtą esą bus tinkamai su laiku atlyginta⁷³. Į Lietuvą pavyko pervežti Klaipėdos aukštųjų mokyklų turtą: Respublikos pedagoginio instituto į Panevėžį, Prekybos instituto – į Šiaulius. Į Šiaulius taip pat buvo perkeltas Klaipėdos valstybės teatras. Klaipėdos gimnazijų turtas buvo perkeltas į įvairius Lietuvos miestus (Palangą, Tauragę ir Žemaičių Naumištį). Pradžios mokyklų turtas, inventorių, knygos buvo perduotos artimiausioms pradžios mokykloms. Evakuotas draugijų, knygynų, bibliotekų turtas atiteko analogiškomis Lietuvos kultūros ir švietimo įstaigoms. Privačiam nekilnojamajam piliečių turtui parduoti reikėjo burmistro ar apskrities viršininko sutikimo. Jei turto savininkas buvo žydas, reikėjo papildomo Gumbinės apygardos prezidento leidimo⁷⁴. 1939 m. gegužės 6 d. Lietuvos komisariatas Klaipėdoje pranešė Lietuvos vyriausybei, kad iš vokiečių pavyko atgauti Lietuvos jachtas, nors ir be vertingesnių jose buvusių daiktų (kompasų ir kt.). Už dingusius daiktus vokiečių valdžia pažadėjo atlyginti. Be to, buvo gautas leidimas išvežti į Lietuvą Vytauto Didžiojo biblioteką, „Pienocentru“ priklausančią pakavimo medžiagą (100 000 Lt vertės), Akcizės inventorių, išmokėti likusiems Klaipėdoje pasienio policijos tarnautojams jų santaupas (5700 Lt)⁷⁵. Dėl kiekvieno klausimo ir objekto vyko sunkios derybos su vokiečių valdžia, už kiekvieną iškovotą dalyką vokiečiai reikalavo įvairių nuolaidų sau:

„<...> Žodžiu, už kiekvieną koncesiją reikalaujama kontrkoncesija ir įgaunama įspūdžio, kad perdavimas turto, dėl kurio perdavimo principiniai susitarta ir kurį p. Kochas žadėjo be kliūčių perduoti, įterpiamos senos pretenzijos, paremtos praeitimi ir asmeniniu tų ponų kerštu, kas trukdo normalų darbą, gaišina laiką ir daro mums bereikalingas išlaidas. Prie tokių sąlygų vietoje neįmanoma dirbti. <...>“⁷⁶

Prie Užsienio reikalų ministerijos sudaryta komisija rūpinosi, kad bankų indėliai, pajamos už parduotą turtą, gražinamos paskolos už parduotus objektus patektų Lietuvos banko trečiojon sąskaiton. Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas sutrukdė galutinai įvertinti Klaipėdos krašte esantį turtą ir už jį atsiskaityti⁷⁷. 1939 m. liepos 31 d. Lietuvos pasiuntinybės Vokietijoje darbuotojai J. Kajecas ir S. Kuzminskas apsilankė pas Vokietijos URM pareigūną dr. Schnurre pasikalbėti Lietuvos piliečių turto Klaipėdos krašte klausimais. Lietuvos atstovai paaiškino faktinę padėtį ir įteikė raštą. Lietuvių pareigūnai pasiskundė, kad visas Lietuvos piliečių turtas yra Treuhänderių (valdytojų) globoje ir nei turto savininkai, nei pastarųjų įgaliotiniai neprileidžiami prie savo turtų valdymo ir tuo būdu trukdomas jų nuosavybės likvidavimas ir laisvas susitarimas dėl kainos. Vokiečių įstaigos siekia sutrukdyti savininkams turtų likvidavimą iki 1939 m. spalio 1 d., kad po šios datos galėtų turtus likviduoti savo nuožiūra. Schnurre atsakęs, kad jo nusistatymas yra, jog Lietuvos piliečių nežydų turtas turi būti disponuojamas be suvaržymų, jis galės likti Klaipėdos krašte arba savininkų būti parduotas laisvomis sąlygomis. Lietuvos piliečių žydų turtas turi būti likviduotas iki spalio 1 d. irgi laisvomis sąlygomis. Tačiau tokias Schnurre's nuostatas, Rytprūsių oberprezidentas Kochas berods ignoravo ir elgėsi savo nuožiūra⁷⁸.

⁷³ Lietuvos komisariato Klaipėdoje 1939 m. gegužės 2 d. pranešimas Nr. 15. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 158, 159.

⁷⁴ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 356.

⁷⁵ Lietuvos komisariato Klaipėdoje 1939 m. gegužės 6 d. pranešimas Nr. 18. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2184, l. 59.

⁷⁶ Lietuvos komisariato Klaipėdoje 1939 m. gegužės 3 d. pranešimas Nr. 16. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2184, l. 69.

⁷⁷ ŽOSTAUTAITĖ, P. Op. cit., p. 357.

⁷⁸ Lietuvos pasiuntinybės 1939 m. rugpjūčio 1 d. raštas URM Politikos departamento direktoriui Kaune. *LCVA*, f. 671, ap. 1, b. 29, l. 100–102.

Karo išvakarėse Klaipėdos krašte buvo įvykdyta motorizuotų transporto priemonių ir arklių rekvizicija. Buvo rekvizuojamas ir Lietuvos piliečiams priklausantis turtas. Lietuvos piliečiai dėl to skundėsi konsulatui Klaipėdoje. Lietuvos konsulatas 1939 m. rugpjūčio 25 d. kreipėsi į Karaliaučiaus vermachto inspekciją ir, remdamasis Lietuvos ir Vokietijos 1928 m. prekybos ir laivybos sutartimi, prašė nerekvizuoti Lietuvos piliečiams priklausančio turto⁷⁹. 1939 m. gruodžio 21 d. Lietuvos vyriausybė svarstė buvusių Klaipėdos krašto pensininkų (rentininkų) klausimą. Užsienio reikalų ministerijai buvo pavesta toliau rūpintis išgauti iš Vokietijos įstaigų Lietuvos piliečiams priklausančias pensijas⁸⁰. Sunkiai besiverčiantiems Lietuvos piliečiams Klaipėdos krašte per konsulatą Klaipėdoje buvo mokamos pašalpos. 1939 m. gruodžio mėn. pašalpoms buvo išmokėta 603 Lt, o 1940 m. sausio mėn. 952 Lt⁸¹. Lietuvos piliečių turto Klaipėdos krašte klausimai buvo sprendžiami ir 1940 metais. Vasario 24 d. Lietuvos pasiuntinybės patarėjas Berlyne susitiko su dr. Wörmannu ir įteikė jam notą dėl Lietuvos piliečių turto Klaipėdos krašte⁸². 1940 m. gegužės 9 d. generalinis konsulas A. Kalvaitis savo rašte užsienio reikalų ministerijai aprašė apgailėtiną Lietuvos piliečių ūkininkų padėtį Klaipėdos krašte:

„<...> Klaipėdos kraštą prijungus prie Vokietijos, čia liko nemažai Lietuvos piliečių – ūkininkų, įsigijusių ūkius įvairiu laiku po 1923 m. Kai kuriems, bet tik keliems, savo ūkius pavyko likviduoti pakenčiamomis sąlygomis tuoj po krašto prijungimo prie Vokietijos, gi dabar toks likvidavimas beveik neįmanomas – arba trūksta pirkėjų, arba sutinkama didelių kliūčių gautus už parduotus ūkius pinigus pervesti clearingo būdu į Lietuvą. Tai yra priežastys, dėl kurių mūsų piliečiai savo ūkius negali patys savo noru likviduoti. Tačiau iš kitos pusės, iš vokiečių, daromos visokios kliūtys mūsų ūkininkams čia išsilaikyti, kai kurie net varu verčiami savo ūkius apleisti – ūkius likviduoti nepalankiausiomis sąlygomis. Jau vien ta aplinkybė, kad mūsų ūkininkams vengiama duoti darbininkų, rodo, kad mūsų ūkininkai traktuojami antraeiliais – šiuo atžvilgiu, gi prievoles jie turi atlikti lygiai su vokiečiais ūkininkais. Darbininkų nedavimu, be abejo, siekiama, kad lietuvių ūkininkų ūkiai nepajėgtų apsidirbti ir tokiu būdu tie ūkininkai būtų pripažinti nesugebančiais ūkininkauti. O kai taip atsitiks – rezultatai aiškūs, jie iš savo ūkių bus išvaryti. Tam jau turima ir pavyzdžių. <...>“⁸³

Kaip kontrapriemonę A. Kalvaitis siūlė ministerijai apsvarstyti galimybę iš dalies likviduoti Vokietijos piliečių ūkius Lietuvoje. Konsulo nuomone, galbūt tai sumažintų vokiečių valdžios spaudimą lietuvių ūkininkams Klaipėdos krašte⁸⁴.

Išvados

1939–1940 m. Lietuvos vyriausybė, Užsienio reikalų ministerija ir diplomatinės atstovybės energingai rūpinosi Klaipėdos krašte nacių suimtų lietuvių išlaisvinimu iš kalėjimų ir trėmimų sustabdymu. Lietuvos valdžios pastangomis, iki 1939 m. liepos mėn. dauguma suimtų lietuvių buvo paleisti į laisvę. Lietuvos valdžios pastangomis taip pat buvo sustabdyti nacių vykdomi lietuvių trėmimai iš Klaipėdos krašto. Pastangos gelbėti suimtus lietuvius truko iki pat Sovietų įvykdytos Lietuvos okupacijos ir aneksijos.

⁷⁹ Lietuvos konsulato Klaipėdoje 1939 m. rugpjūčio 25 d. raštas vermachto inspekcijai Karaliaučiuje. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2180, l. 3.

⁸⁰ Ministrų Tarybos 1939 m. gruodžio 21 d. posėdžio protokolas. *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1080, l. 240.

⁸¹ Lietuvos gen. konsulato Klaipėdoje 1940 m. vasario 2 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 4, b. 111, l. 2.

⁸² Lietuvos pasiuntinybės Berlyne 1940 m. vasario 24 d. *Pro memoria* URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 2, b. 45, l. 195.

⁸³ Gener. konsulo A. Kalvaičio 1940 m. gegužės 9 d. raštas URM Kaune. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 2245, l. 17.

⁸⁴ *Ibid.*, l. 21.

Lietuvos valdžios įstaigos rūpinosi sunkia lietuvių darbininkų padėtimi Klaipėdos krašte (draudimai nutraukti darbo sutartis ir išvykti į Lietuvą, areštai ir trėmimai į Lietuvą, darbo sutarčių nesilaikymas, atlyginimų nemokėjimas ir t. t.). Lietuvos diplomatų intervencijos dėl lietuvių darbininkų baudimo už darbo sutarčių nutraukimą davė teigiamų rezultatų. Vokietijos užsienio reikalų ministerija nurodė Klaipėdos krašto valdžios įstaigoms rodyti lietuvių darbininkams didesnę palankumą ir neskubėti jų bausti kalėjimo bausmėmis.

Vokietijai užėmus Klaipėdos kraštą buvo likviduotos visos lietuviškos švietimo ir kultūros įstaigos bei organizacijos. Lietuvos valdžia (ypač diplomatai K. Škirpa, L. Dymša, A. Kalvaitis ir kt.) rūpinosi lietuviybės išsaugojimu ir palaikymu okupuotame Klaipėdos krašte. Lietuvos vyriausybės pastangos buvo nukreiptos į lietuviškų mokyklų, kultūros draugijos ir lietuviškos spaudos steigimą. Dėl griežtos nacių germanizacinės politikos ir prasidėjusio karo Lietuvos vyriausybei nepavyko įgyvendinti savo tikslų. Vokietijos valdžios pareigūnai tik dalijo pažadus, bet jokių konkrečių veiksmų nesiėmė. Lietuviybės pozicijas Klaipėdos krašte labai susilpnino masinis inteligentų, tarnautojų ir pasiturinčių žmonių išvykimas į „Kauno Lietuvą“.

Dalis Lietuvos valstybei ir jos piliečiams priklausiusio turto vokiečių valdžios buvo konfiskuota. Lietuvos pareigūnų pastangomis buvo gautas leidimas dalį valstybinių įstaigų (Švietimo, Krašto apsaugos ir kt.) turto išgabenti į Lietuvą. Klaipėdos aukštųjų mokyklų, gimnazijų ir pradžios mokyklų turtas buvo perkeltas į įvairius Lietuvos miestus. Sunkiau sekėsi apginti privačių asmenų (ypač žydų tautybės Lietuvos piliečių) teises ir interesus. Dėl kiekvieno klausimo ir objekto vyko sunkios derybos su vokiečių valdžios pareigūnais. Vokietijos atstovai mainais reikalavo įvairių nuolaidų ir kompensacijų savo šalies naudai. Lietuvos valstybinio ir privačių piliečių turto inventorizavimo, atgavimo ir kompensavimo procesą nutraukė 1940 m. sovietinė okupacija.

Literatūra

- ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė Liucija. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 metų sausio 10 dienos sutartį*. Klaipėda, 2002.
- GRYBKASKAS, Saulius. Lietuvos vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939 03 23 – 1940 06 15). *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 72–80.
- ŽEPKAITĖ, Regina. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1938 m.* Kaunas, 1986.
- ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992.

LITHUANIA'S INTERESTS PROTECTION IN KLAIPĖDA REGION IN 1939-1940

Arūnas Bubnys

Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, Vilnius, Lithuania

Summary

In 1939-1940, the Lithuanian Government, the Ministry of Foreign Affairs, and diplomatic representatives were making attempts to release the imprisoned Lithuanians from prisons and to stop deportations in Klaipėda Region. Thanks to the Government's efforts, by July 1939 most of the arrested Lithuanians were free. The deportation from Klaipėda Region was stopped, too. The efforts to free the arrested Lithuanians lasted until the occupation and annexation of Lithuania by the Soviets in 1940.

Lithuanian governmental institutions took care of different problems of Lithuanians workers (cases of contract cancelling, arrests and deportation to Lithuania, and various violations). The interventions of Lithuanian diplomats gave positive results. The German Ministry of Foreign Affairs made Klaipėda's regional authorities show more sympathy for Lithuanian workers and stop applying imprisonment.

When Germany occupied Klaipėda Region, Lithuanian educational and cultural institutions and organisations were abolished. Lithuanian authorities (especially diplomats K. Škirpa, L. Dymša, and A. Kalvaitis) were concerned with the maintenance of the national identity idea in the occupied Klaipėda Region. The Lithuanian Government tried to set up schools, cultural societies, and newspapers. Due to the strict Nazi Germanisation policies and the war, the Lithuanian Government failed to achieve those goals. The German authorities made promises, however, failed to keep them. Massive departure of intellectuals and office employees to Lithuania Major weakened the positions of the Lithuanian national identity in Klaipėda Region.

Part of the property that belonged to the state of Lithuania and its citizens was confiscated. The property of high schools, gymnasiums, and other educational institutions of Klaipėda was taken to other cities of Lithuania. More difficulties were faced in protecting private people's (especially Lithuanian Jews) rights and interests. Hard negotiations with regard to every issue or object took place. Germany's representatives demanded various privileges and compensations for their country. The inventory of Lithuanian national and private property and the processes of its regaining and compensation were interrupted by the Soviet occupation of 1940.